

**O‘ZBEK NUTQI VA MILLIY MULOQOT
MADANIYATIDA PARALINGVISTIK
VOSITALARNING LINGVOMADANIY
XUSUSIYATLARI**

**LINGUOCULTURAL FEATURES OF
PARALINGUISTIC MEANS IN UZBEK SPEECH
AND NATIONAL COMMUNICATION CULTURE**

**ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В
УЗБЕКСКОЙ РЕЧИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЕ ОБЩЕНИЯ**

FAN TARMOG‘I
10.00.00 – Filologiya

QABUL QILINDI
13.08.2026

CHOP ETILDI
16.08.2026

Firuza Jalolovna Murodova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek nutqiy muloqotida qo‘llaniladigan paralingvistik vositalar – imo-ishora, mimika, ovoz ohangi, pauza, nigoh va boshqa noverbal vositalarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Til va nutqning nafaqat verbal, balki noverbal komponentlari ham milliy-madaniy o‘ziga xoslikni aks ettiruvchi muhim vosita ekanligi asoslanadi. Maqolada paralingvistik vositalarning o‘zbek xalqi mentaliteti, urf-odatlar, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar bilan bog‘liqligi, ularning muloqot jarayonida bajaradigan funksiyalari (ma‘noni kuchaytirish, his-tuyg‘uni ifodalash, nutqiy vaziyatni to‘ldirish va h.k.) ochib beriladi. Tadqiqot jarayonida o‘zbek so‘zlashuv nutqi va badiiy matnlardan olingan misollar lingvokulturologik va pragmalingsvistik tahlil usullari orqali o‘rganildi. Maqola natijalari o‘zbek tilshunosligi, lingvokulturologiya sohalarida amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: paralingvistika, noverbal muloqot, lingvomadaniyatshunoslik, milliy muloqot madaniyati, imo-ishora, mimika, nutq odobi.

ABSTRACT

This article analyzes the linguacultural characteristics of paralinguistic means – such as gestures, facial expressions, tone of voice, pauses, eye contact, and other non-verbal components – used in Uzbek speech communication. It substantiates that not only verbal but also non-verbal elements of language and speech serve as essential tools reflecting national and cultural identity. The article reveals the connection between paralinguistic means and the Uzbek mindset, customs, and socio-cultural values, as well as their functions in the communication process (enhancing meaning,

expressing emotions, complementing the speech situation, etc.). Throughout the study, examples drawn from Uzbek spoken discourse and literary texts were examined using linguacultural and pragmalinguistic analysis methods. The results of the article hold theoretical and practical significance in the fields of Uzbek linguistics and linguaculturology.

Keywords: paralinguistics, Uzbek speech, communication culture, linguacultural characteristics, non-verbal communication, Eastern etiquette, national-cultural code, pragmalinguistics.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются лингвокультурные особенности паралингвистических средств, используемых в узбекском речевом общении, — жестов, мимики, интонации, пауз, взгляда и других невербальных средств. Обосновывается положение о том, что не только вербальные, но и невербальные компоненты языка и речи являются важными средствами отражения национально-культурной специфики. В статье раскрывается связь паралингвистических средств с менталитетом узбекского народа, его обычаями, традициями и социально-культурными ценностями, а также выявляются их функции в процессе коммуникации (усиление значения, выражение эмоций, дополнение речевой ситуации и др.). В ходе исследования примеры из узбекской разговорной речи и художественных текстов изучались с использованием методов лингвокультурологического и прагмалингвистического анализа. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для узбекского языкознания и лингвокультурологии.

Ключевые слова: паралингвистика, невербальная коммуникация, лингвокультурология, национальная культура общения, жесты, мимика, речевой этикет.

KIRISH

Til va nutq inson muloqotining asosiy vositasi bo'lsa-da, muloqot jarayonida axborot faqat verbal vositalar orqaligina emas, balki paralingvistik – nonverbal vositalar (imo-ishora, mimika, ovoz tembri va ohangi, pauza, nigoh, masofa va h.k.) orqali ham uzatiladi. Jahon tilshunosligida paralingvistika XX asr o'rtalarida mustaqil yo'nalish sifatida shakllangan va bugungi kunda u pragmalingvistika, sotsiolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib bormoqda, chunki har bir xalqning nonverbal xatti-harakatlari o'sha millatning mentaliteti, urf-odati va qadriyatlar tizimini o'zida aks ettiradi. Paralingvistik vositalarning nazariy asoslari jahon tilshunosligida R.Birdvstell,

E.Xoll, A.Megrabyan hamda G.Kolshanskiy kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida bu sohaning shakllanishi va nazariy poydevori A.Nurmonov, M.Saidxonov, S.Mo'minov hamda Sh.Iskandarova kabi taniqli tilshunoslarning ilmiy izlanishlari bilan bevosita bog'liqdir. Akademik N.Mahmudovning lingvokulturolojik qarashlarida esa o'zbek milliy muloqotida uchraydigan ko'plab noverbal va paralingvistik signallar (muloqotda masofa saqlash, intonatsiyani pasaytirish, kamsuqumlik) shunchaki emotsional holat emas, balki milliy mentalitet va sharqona odob-axloqni namoyon etuvchi lingvomadaniy hodisa ekanligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga paralingvistik vositalarni ingliz, o'zbek va rus tillari misolida ijtimoiy-madaniy, kognitiv va etnik jihatdan qiyosiy-chog'ishtirma tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlar yaratilgan bo'lib, bunda paralingvistik fanlararo maqomi hamda uning verbal vositalar bilan o'zaro nisbati alohida ilmiy asoslab berilgan bo'lda-da, zamonaviy o'zbek tilshunosligida ushbu vositalarni milliy muloqot madaniyati, lingvomadaniy kodlar hamda sharqona odob-axloq me'yorlari (kattalarga hurmat, ibo, hayo, lutf va muloqot iyerarxiyasi) bilan o'zaro aloqadorlikda kompleks o'rganish alohida ilmiy ehtiyoj hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda, ushbu maqolada o'zbek nutqida qo'llaniladigan paralingvistik vositalarning milliy mentalitet hamda ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi lingvomadaniy xususiyatlarini ilmiy-nazariy va amaliy tahlillar orqali ochib berish maqsad qilingan.

ASOSIY QISM

O'zbek milliy muloqot madaniyati xalqning ko'p asrlik ijtimoiy tajribasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, oilaviy munosabatlari va odob-axloq me'yorlari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Unda so'zlovchining kimga, qanday ijtimoiy maqomdagi shaxsga va qanday vaziyatda murojaat qilishi, murojaat shaklini tanlashi, ovoz ohangi, nutq sur'ati, pauza, nigoh, mimika va imo-ishora kabi paralingvistik vositalar muhim kommunikativ vazifa bajaradi. Ayniqsa, o'zbek muloqotida kattaga hurmat, kichikka izzat, mehmondo'stlik, andisha, hayo, muloyimlik, kamtarlik kabi milliy-axloqiy qadriyatlar nutqiy va nolisoniy vositalarning tanlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan paralingvistik vositalarni faqat nutqqa hamroh bo'luvchi nolisoniy belgilar sifatida emas, balki muayyan xalqning milliy dunyoqarashi va kommunikativ xulq-atvorini aks ettiruvchi lingvomadaniy birliklar sifatida baholash mumkin.

O'zbek badiiy adabiyoti milliy muloqot madaniyatining ana shu xususiyatlarini kuzatish uchun muhim manbalardan biri hisoblanadi. Xususan, Said Ahmadning "Ufq" romanida qahramonlar o'rtasidagi muloqotlarda katta-kichik munosabati, oilaviy muomala, hurmat va andisha kabi milliy kommunikativ me'yorlar turli nutqiy va paralingvistik vositalar orqali namoyon bo'ladi. Asarda qahramonlarning bir-biriga munosabati faqat leksik yoki grammatik vositalar orqali emas, balki nutq ohangi, sukut, to'xtam, nigoh va harakatlar bilan ham ifodalanadi.

"Ikromjon og'ziga osh ham olmadi. Choyni ham qaytarib qo'ydi. Jannat xola erining yuziga qarashga botinmay, boshini quyi solib, pichirlab dedi:

– Dadasi... bir og'iz bir narsa deng...

Ikromjon bo'g'i, past ovozda, lekin har bir so'zini uzib-uzib gapirdi:

– Tursunboy... endi bizning o'g'limiz emas..."¹

Ushbu parchada Ikromjon va Jannat xola obrazlari muloqotida o'zbekona bosiqlik va fojining og'irligi fonatsion va kinesik vositalarda yoritiladi. Ikromjon o'g'li Tursunboyning xiyonatidan keyin el-yurt oldida boshi egilib, dardini ichiga yutadi. *"Boshini quyi solib, pichirlab dedi"* birikmasida boshini quyi solish Jannat xolaning andishasi, hurmati va ichki iztirobini, *pichirlash* esa vaziyatning ruhiy og'irligini ifodalovchi akustik vositani bildiradi. Ikromjon nutqidagi *"bo'g'i, past ovozda"* va *"so'zini uzib-uzib gapirdi"* tasvirlari esa uning kuchli ruhiy iztirobini, og'ir xulosani aytishga qiynalayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, *"Tursunboy... endi bizning o'g'limiz emas"* jumlasidagi ko'p nuqta pauzaning grafik ifodasi bo'lib, ichki kechinmaning kuchini oshiradi. Mazkur parcha o'zbek milliy muloqotida andisha, hurmat, hayo va hissiyotni tiyish kabi qadriyatlarning paralingvistik vositalar orqali namoyon bo'lishini yaqqol ko'rsatsa, yana bir boshqa o'rinda oriyat va andisha har narsadan ustun ekani ta'kidlanadi: *"Akbarali nima deyishini bilmay iyagini qashidi. Insofga kelay deb turgan odam birdan aynidi, qoldi. Etagini siltab ayvonga qarab ketdi. Ketarkan qattiq dedi: – Bu ish na nikoh bilan, na pul bilan bitadi. Oraga nomus tushdi. Endi bu dog'ni qon bilan yuvaman. Ketinglar. Meni hech qanaqa singlim yo'q. U o'lgan. Marhum ota-onam nomidan uni oq qildim!"²* Keltirilgan Ushbu parchada qahramonning ichki kechinmalari va hissiy holati paralingvistik vositalar yordamida ta'sirchan ifodalangan. *"Iyagini qashidi"* ikkilanish va ichki beqarorlikni, *"etagini siltab ketdi"* esa norozilik va qat'iy rad etishni ifodalasa, *"qattiq dedi"* birikmasi nutqning keskin va murosasiz ohangda ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, *"nomus"*, *"dog"*, *"qon bilan yuvish"* kabi birliklar o'zbek milliy mentalitetidagi or-nomus va sha'n kabi tushunchalar insonning hayotidan ham muhim ekanligini aks ettiradi. Umuman, bu vositalar qahramonning psixologik holati bilan birga milliy qadriyatlarning muloqotga ta'sirini ham ifodalaydi.

O'zbekiston xalq yozuvchisi O'tkir Hoshimovning *"Dunyoning ishlari"* qissasida oddiy odamlarning kundalik turmush tashvishlari, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar tasvirlanadi. Asarda qahramonlarning his-tuyg'ulari ko'pincha ochiq so'z bilan emas, balki xo'rsinish, chuqur nafas olish, qo'l siltash, yuzni burish kabi paralingvistik harakatlar orqali beriladi. Bu esa o'zbek muloqot madaniyatiga xos "sirni ochiq aytmaslik", his-tuyg'uni jilovlash, o'zini bosishga intilish kabi milliy-psixologik xususiyatlarning badiiy in'ikosidir.

¹ Said Ahmad. "Ufq" trilogiyasi. – T.: "Sharq", 2015. – 184-b.

² Shu kitob. -30-b

"Mehmon kelganda Onam choponining barini beliga qistirib, qo'llarini ko'ksiga qo'ygan darvoza oldida poylab turardi. Eshitilar-eshitilmas muloyim ovozda:

– *Kelingizlar, xush kelibsizlar, – derdi-da, boshini sal egib, ichkariga taklif qilardi.*"³ Keltirilgan parcha o'zbek milliy muloqot madaniyatida paralingvistik vositalarning verbal nutqdan ustunroq ma'no tashuvchi bo'lishi mumkinligini yaqqol namoyon etadi: *choponning barini beliga qistirish* va *darvoza oldida poylab turish* – mehmonni kutishga bo'lgan ichki tayyorgarlik va e'zozni, *qo'llarni ko'ksiga qo'yish* va *boshni sal egish* – chuqur hurmat, itoat va kamtarlikni, *"eshitilar-eshitilmas muloyim ovoz"* esa ayollarga xos andisha, ibo va vazminlik me'yori ifodalovchi kinesik (imo-ishora, tana harakati), proksemik (joylashuv) va fonatsion (ovoz xususiyatlari) vositalar sifatida bir-birini to'ldirib, atigi ikki og'iz so'z ("Kelinsizlar, xush kelibsizlar") ancha teranroq va ko'p qatlamli milliy-madaniy mazmunni yetkazib beradi, bu esa o'zbek nutqiy muloqotida noverbal unsurlarning so'zga qo'shimcha emas, balki mustaqil ma'no shakllantiruvchi vosita ekanligini isbotlaydi.

Zamonaviy o'zbek nasrida ham bu an'ana davom etmoqda, milliy muloqotning o'zgarib borayotgan shakllari, shahar va qishloq muhitiga xos kommunikativ modellar, avlodlar o'rtasidagi munosabatlar hamda milliy qadriyatlarning yangi ijtimoiy sharoitda namoyon bo'lishi tasvirlanmoqda. Xususan, zamonaviy yozuvchilarning asarlarida qahramonlararo muloqot tasviri ko'pincha imo-ishora, jim qolish, kulgi yoki tabassurning turli xillari orqali psixologik jihatdan boyitilgan holda beriladi. Bu esa paralingvistik vositalarning o'zbek badiiy nutqida barqaror va an'anaviy tasvir vositasi sifatida saqlanib qolganini ko'rsatadi.

– *Otam mening gaplarimni eshitarkan, ko'zlarini olisga tikkancha uzoq jim qoldi. Keyin sekin xo'rsindi-da, boshini irg'ab qo'ydi:*

– *Mayli, o'zing bilasan, o'g'lim... – dedi og'ir intonatsiya bilan.*⁴

Isajon Sultonning "Bozor" romanidan olingan ushbu parchada qahramonning ichki kechinmasi paralingvistik vositalar orqali ochilgan. *"Ko'zlarini olisga tikkancha uzoq jim qoldi"* – o'ychanlik va ruhiy iztirobni, *"sekin xo'rsindi"* – ichki og'riqni, *"boshini irg'ab qo'ydi"* esa rozilik va murosani ifodalaydi. *"Mayli, o'zing bilasan, o'g'lim..."* jumlasidagi og'ir ohang tashqi rozilik ortidagi otalik iztirobini kuchaytiradi. Mazkur vositalar o'zbek oilaviy muloqotiga xos andisha, hissiyotni tiyish va mehrni bilvosita ifodalash xususiyatlarini namoyon etadi.

Zamonaviy o'zbek adabiyotining iste'dodli vakili Javlon Jovliyevning "Qo'rqma" romanidan olingan ushbu parchani tahlil qilamiz: – *Sizga kim vakolat berdi? – so'radi u stolni barmoqlari bilan urib. Yigit qaddini tik tutdi. Uning ko'zlarida qo'rqinch emas, g'azab uchqunlari yonardi.* – *Menga vijdonim vakolat bergan, – dedi u sekin, lekin har bir so'zga urg'u berib.*

³ O'tkir Hoshimov. "Dunyoning ishlari". – T.: "Yangi asr avlodi", 2018. – 42-b.

⁴ Isajon Sulton. "Bozor". – T.: "O'zbekiston", 2019. – 156-b

Suhbatdosh boshini sal sarson chayqadi, ko'zoynagini sekin tushirib, unga pastdan sovuq tikildi.

Bu parchada paralingvistik vositalar qahramonlar o'rtasidagi ziddiyat, ruhiy qarama-qarshilik va qat'iyatni ochishga xizmat qilgan. *"Stolni barmoqlari bilan urib"* harakati suhbatdoshning jahli va bosimini, *"qaddini tik tutdi"* esa yigitning qo'rqmasligi va o'z pozitsiyasida qat'iy turishini ifodalaydi. *"Ko'zlarida g'azab uchqunlari yonardi"* tasviri ichki hissiyotning tashqi nigoh orqali namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Yigitning *"sekin, lekin har bir so'zga urg'u berib"* gapirishi esa uning vazmin, ammo qat'iy munosabatini ta'kidlaydi. *"Boshini sal sarson chayqadi"* va *"pastdan sovuq tikildi"* harakatlari esa suhbatdoshning noroziligi, ishonchsizligi va yashirin tahdidini ifodalaydi. Umuman, ushbu paralingvistik vositalar hokimiyat va vijdon, bosim va qat'iyat o'rtasidagi ziddiyatni kuchaytirib, qahramonlarning ruhiy holatini verbal nutqdan tashqari vositalar orqali ochib beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, paralingvistik vositalar o'zbek milliy muloqot madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular verbal nutq mazmunini to'ldirish, qahramonlarning ruhiy-emotsional holati va kommunikativ munosabatini ifodalash bilan birga, milliy-madaniy qadriyatlarni ham namoyon etadi. Badiiy asarlardagi *bosh egish, nigoh, sukut, qo'l harakatlari, ovoz balandligi, intonatsiya, xo'rsinish* kabi vositalar o'zbekona *hurmat, andisha, hayo, nomus, mehr-oqibat* va *hissiyotni tiyish* kabi qadriyatlar bilan uzviy bog'liq. O'zbek badiiy nasrida paralingvistik va noverbal vositalarni lingvomadaniy aspektda o'rganish adiblarimizning inson ruhiyatini tasvirlashdagi va milliy muloqot madaniyatini matnga ko'chirishdagi yuqori mahoratini ochib berishda, shuningdek, milliy tilshunosligimizning pragmalingvistika va lingvokulturologiya yo'nalishlarini yanada boyitishda alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir. Demak, paralingvistik vositalarni lingvomadaniy jihatdan o'rganish o'zbek xalqining milliy kommunikativ xulqi, dunyoqarashi va muloqot me'yorlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu jihatdan badiiy adabiyot, og'zaki nutq va milliy odob-axloq manbalari o'zbek paralingvistik birliklarining milliy-madaniy mazmunini ochib beruvchi muhim manbalar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kolshanskiy G. V. Paralingvistika. – M.: Nauka, 1974. – 96 s.
2. Saidxanov M. Paralingvisticheskie sredstva v uzbekskoy razgovornoy rechi: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1981. – 22 s.
3. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 184 b.

4. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining sotsiolingvistik xususiyatlari: Filol. fan. dok. ... diss. – Toshkent, 2000. – 268 b.
5. Nurmonov A., Hojiyev A. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm ziyo, 2010. – 320 b.
6. Iskandarova Sh. O‘zbek tili muloqot xulqining formal va mazmuniy xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Samarqand, 1993. – 145 b.
7. Yusupov U.K. Lingvokulturologiya va uning asosiy tushunchalari. // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – №6. – B. 12-18.
8. Ziyamukhamedova Sh. O‘zbek tilida noverbal vositalarning pragmlingvistik xususiyatlari. // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2018. – №2. – B. 45-49.

